

प्रयोगसिद्ध कलांची (आमची) समीक्षा

अशोक दामोदर रानडे

(मूळ प्रसिद्धी - महाराष्ट्र टाईम्स वर्तमानपत्र, संपा. द्वा. भा. कर्णिक, मुंबई, २५ मे १९७५)

परीक्षण, टीका, समीक्षा याबाबतीत कलावंत, प्रेक्षक, श्रोते, वाचक यांच्यात नेहमीच वाद होतात. काव्य, नाटक, संगीत म्हणजे काय हेच विशिष्ट समीक्षकाला कळत नाही, कला कशाशी खातात हेच त्याला माहीत नाही, अशा प्रतिक्रिया वारंवार व्यक्त होताना दिसतात. पण संगीत, नाट्य, नृत्य यांच्या परीक्षणसमीक्षांबाबत जरा जास्तच असमाधान दिसते. या कलांचा आविष्कार करण्यात गर्क असणाऱ्यांना वाटते की, परीक्षणकारांना आपल्या आविष्कारातील बारकावे टिपता येत नाहीत, नवीन उपक्रमांचे स्वरूप उमगत नाही. तर परीक्षणे वा समीक्षा यातून विशिष्ट बैठकीविषयी वा नाट्यप्रयोगाविषयी नेमके काहीच कळले नाही अशी प्रेक्षक-श्रोता-रसिक यांची तक्रार असते. हे असे का होते? या तक्रारीत अर्थ आहे की केवळ अतिशयोक्ती आहे? संगीत, नृत्य, नाट्य यांचे व्यापक आवाहन व आकर्षण लक्षात घेता त्यांची परीक्षणे-समीक्षा याबाबत काही डोळस हालचाल करता येईल का? असे अनेक प्रश्न या संदर्भात उभे राहतात.

● समीक्षकांना ज्ञान नाही

संगीत-नाट्य-नृत्य या कलांची समीक्षा (या लेखात परीक्षण व समीक्षा या संज्ञा एकाच अर्थाने वापरल्या आहेत) असमाधानकारक असते ही गोष्ट उघडपणे मान्य केली पाहिजे.

याचे पहिले कारण असे की, आमचे संबंधित समीक्षक या कलांचे सर्वांगीण अभ्यासक नसतात. साहित्यादि कलांची समीक्षा करणारे लोक महाविद्यालयीन वा तत्सम पदव्या प्राप्त करून बहुधा अध्यापन, लेखन यासारखी कामे करत असतात. म्हणजे किमान पक्षी त्या कलांबाबतची व त्या कलांची माहिती त्यांना झालेली असते. अध्यापनादि कामामुळे विषय नेमकेपणे मांडणे, त्याविषयीची साधकबाधक माहिती वा पुरावे गोळा करण्यासाठी आवश्यक ते संदर्भ पाहणे यासारख्या पथ्यांचा त्यांना कमीत कमी परिचय तरी झालेला असतो. याउलट नाट्यादि कलांच्या समीक्षकांच्या बाबतीत अशी काही कमीत कमी पात्रता गृहीतच धरता येत नाही. निरनिराळ्या ठिकाणी संगीत-नाट्यविषयक मजकूर ठराविक पध्दतीने पेरत आलेली व्यक्ती आज ना उद्या समीक्षक म्हणून सहजपणे वावरू शकते. आपली वर्तमानपत्रे वा मासिके आपल्याकडे लिहिणाऱ्या कला - समीक्षकांची पात्रता जोखण्याचा प्रयत्नही करीत नाहीत. त्यांनी समीक्षक म्हणून लिहायला लागण्याआधी कोणते लिखाण केले आहे? त्याचा दर्जा काय? त्या त्या कलेचा अभ्यास प्रत्यक्षतः किती घडला आहे? त्यांचा भाषा-साहित्य इत्यादींचा व्यासंग कितपत आहे? या प्रश्नांची जाणीवसुद्धा समीक्षक नेमताना ठेवलेली दिसत नाही. जोपर्यंत काही संज्ञा, बरीचशी विशेषणे आणि मोठ्या प्रमाणावरचा जनतासंपर्क हीच कला-समीक्षकाची आवश्यक व्यावसायिक सामग्री ठरते असे दिसते तोपर्यंत समीक्षक होण्यास कोणीही हौशी व्यक्ती उद्युक्त होणार ही गोष्ट उघड आहे.

आपापल्या समीक्षाविषयाचा सर्वांगीण अभ्यास समीक्षकांनी केलेला पाहिजे असे म्हणताना आपण कधीच न साध्य होणारा आदर्श समोर ठेवीत नाही ना अशी शंका येईल. संगीतशास्त्र, वाद्यशास्त्र, आवाजजोपासनाशास्त्र, सांगीतिक सौंदर्यशास्त्र, सामान्य सौंदर्यशास्त्र, साहित्य इत्यादींचे ज्ञान संगीतसमीक्षकाला असावे; नाट्यशास्त्र, नाट्येतिहास, अभिनय, शारीरिक हालचालींचे

विज्ञान, प्रकाशयोजना, संगीतयोजना, भाषण- शास्त्र, रंगभूषा विज्ञान इत्यादींचे ज्ञान नाट्यसमीक्षकाला असावे; नृत्यशास्त्र, संगीतशास्त्र, संस्कृतादि भाषा, इतिहास-पुराण, मूर्तीविज्ञान, रंगभूषा विज्ञान इत्यादींचे ज्ञान नृत्यसमीक्षकाला असावे; असे म्हणणे फारच महत्वाकांक्षी व म्हणून गंभीरपणे विचारात न घेण्यासारखे वाटण्याचा संभव आहे. पण या व यासारख्या ज्ञानशाखांची आपण समीक्षा करतो त्या त्या कलांशी जवळचे नाते असते याचे निदान भान तरी समीक्षकाला नको काय? असे भान ठेवल्याने समीक्षेत किमानपक्षी सर्वज्ञात्याचा सूर विनाकारण शिरत नाही.

सध्या काय स्थिती असते? संगीतसमीक्षकाला रागांचे पुस्तकी ज्ञान, संगीताच्या इतिहासाची ठोकळेबाज जाणीव, विशेषणे आणि त्यांच्या सार्थतेची जुजबी भाषिक माहिती असते. गवयांचे व मैफलींचे रसाळ वर्णन; राग, घराणी इत्यादीविषयींच्या तांत्रिक संज्ञांनी सजवलेला मजकूर; आणि व्यक्तिगत आवडीनिवडींचे निःशंक प्रदर्शन; यांचा भरपूर आढळ आमच्या संगीत-समीक्षेत होतो.

● नाटक म्हणजे कथाच जणू

नाट्यसमीक्षक पात्रयोजना, भावपरिपोष, खटकेबाज संवाद, मनोवेधक घटना यावर मुख्यतः भर देतो. प्रकाशयोजना नेत्रांना आल्हाददायक, संगीत प्रसंगांना साजेसे, रंगभूषा कल्पक, पात्रांच्या हालचाली अर्थपूर्ण इत्यादी पादपुरणार्थक वाक्यांशही मधुनमधून पेरतो. त्याने नाटक पाहिले, त्याचा प्रयोग अनुभवला असे कुठेही प्रत्ययास येत नाही. त्याने नाटक फक्त वाचले आहे, तो नाटक-कादंबरीसारखेच तोलतो आहे असे जाणवत राहते.

नृत्यसमीक्षेत तर त्याहून आनंद असतो. एक तर सर्वसामान्य भारतीयांना नृत्य कळतच नाही. नेहमी कथा नाहीतर पदचापल्य इत्यादी सहजगम्य भागच आपल्याला नृत्यात दिसत राहते. समीक्षक फार तर काही नृत्यमुद्रांची वगैरे नावे त्यातच भरतो आणि नृत्यसमीक्षेचे एक भरले वांगे तयार करतो!

हे असे का होते? एकच मूळ कारण, संगीत, नाट्य, नृत्य या प्रयोगसिद्ध कला आहेत. प्रत्यक्षतः कलावंतांकरवी आणि प्रेक्षक समोर (या ना त्या स्वरूपात) असतांना त्यांच्याशी संवाद साधीत त्यातील कलाकृती उभ्या राहत असतात. यामुळे स्वरलिपी, नाटकाची संहिता, वा नृत्यरचना यांत कलाकृती नसून या आराखड्यांच्या आधारे, या नकाशाच्या अंदाजाने प्रत्यक्ष कलावंत त्यांचा प्रयोग करतो तेव्हा प्रयोगाच्या उभारणीबरोबर त्या सिद्ध होत असतात किंवा नसतात. म्हणूनच नकाशाच्या भाषेशी, संकेतांशी परिचय असण्याने समीक्षकाचे भागत नाही. प्रयोगाची म्हणून एक भाषा असते. त्याचे संकेत असतात, त्याच्या चढण्या-पडण्यामागे काही सिद्धांत असतात - आणि समीक्षकाच्या अंगाला यांची लाल माती लागलेली पाहिजे.

● कलावंत नाही म्हणून

इथे जरा अधिक विवाद्य ठरणारा मुद्दा समोर येतो. समीक्षकाने स्वतः आपापल्या समीक्षाविषयाचा प्रत्यक्ष प्रयोग करून पाहिलेला पाहिजे. आमच्या समीक्षेच्या पुस्तकीपणास छेद जायला हवा असेल, तर संगीतसमीक्षकाने स्वतः गाणेबजावणे केलेले पाहिजे, नाट्यसमीक्षकाने रंगभूमीच्या परिसरात न वावरता तोंडाला रंगपटात रंगही फासलेला पाहिजे आणि नृत्यसमीक्षकाने आमद, तत्कार किंवा अलारिपु, तिल्लाना यात अंग मोडलेले हवे. असे केल्याशिवाय समीक्षकांना या प्रयोगसिद्ध कलांत नीट प्रवेश मिळणार नाही. कलावंत न होऊ शकणारा समीक्षक होतो या दुष्ट वचनाशी या भूमिकेची जवळीक मुळीच नाही. कलाकृतीच्या सर्व अवस्थांत समीक्षकाला जाता यावे असे जर वाटत असेल तर कलाकृतीच्या प्राथमिक घटकांशी त्याचा प्रत्यक्ष परिचय व्हायला हवा.

या घटकांविषयी माहिती गोळा करून त्यांची समीक्षकाला ओळख पटते हे म्हणणे जरा धाडसाचे आहे. समीक्षकाचा प्रत्यक्ष कलाभ्यास हा स्वतःपुरताच असतो आणि त्याचा कलाविचार सर्वांसाठी असतो. कलावंताचा प्रत्यक्ष कलाभ्यास हा सर्वांसाठी तर त्याचा कलाविचार स्वतःपुरता असतो. कलाशिक्षकाचा प्रत्यक्ष कलाभ्यास व कलाविचार दोन्ही सर्वांसाठी असतात.

मुद्दा असा की संगीत, नाट्य नृत्यादि कलांची अंगे अधिक म्हणून ती विशेषज्ञांनीच तपासावीत असे समीक्षकांनी म्हणणे हा एक पळपुटेपणा आहे. विशेषज्ञ आपापल्या विषयाची तपशीलवार चिकित्सा करतील, पण समीक्षकांना या सर्व विषयांची जाणीव व ओळख हवी. तरच अनेक पातळ्यांवर, अनेक जीवनांगांना व अनेक माध्यमांतून मानवाला आवाहन करणाऱ्या प्रयोगसिद्ध कलांची समीक्षा करण्याची भाषा ते वापरू शकतील. अशा तयारीशिवाय आपल्या गरजांनुसार व मगदुरानुसार साहित्यसमीक्षकांनी रूढ केलेली समीक्षाशैली समीक्षकांनी वापरत राहणे ही फसवणूक आहे. कलावंताला मार्मिक सूचना देणे, रसिकाला नेमके व प्रांजल मार्गदर्शन करणे आणि समीक्षकाचे अविरत स्व-शिक्षण साधणे एवढ्या जबाबदाऱ्या समीक्षकाला पार पाडावयाच्या असतात.

या लेखाचा हेतू समीक्षकांवर आरोपत्र भरणे हा नाही. समीक्षेचा दर्जा सुधारण्यासाठी दोन सूचनाही कराव्याशा वाटतात. एक तर कलावंतांनी स्वतः आपापल्या कलेविषयी लिहिण्यास-बोलण्यास सुरुवात करावी. आपण आपल्या कलाविष्कारात काय साधण्याचा, कसा व का प्रयत्न केला याची त्यांनी तपशीलवार टिपणे करावीत. (ती वर्तमानपत्रे, मासिके यांनी छपावी.) त्याविषयी बोलावेही. अनुभवाच्या पाठबळावर भाषेतील सफाईबाबतच्या अडचणीवर ते नक्की मात करू शकतील. लिहिल्याने विचार स्वच्छ होतात याची त्यांनी दखल घ्यावी. विचार स्वच्छ झाले की, प्रत्यक्ष क्रियाही अपरिहार्यपणे सुधारते, या आत्मपरीक्षणाला त्यांनी घाबरू नये. त्यांची ही नैतिक जबाबदारी पार न पाडता केवळ समीक्षा व समीक्षक यांना बोल लावणे यांतही कचखाऊपणाच आहे.

दुसरी सूचना अशी की, समीक्षकांसाठी वा समीक्षक होऊ इच्छिणाऱ्यांसाठी, विद्यापीठे, वेगवेगळ्या शिबिरांचे आयोजक व इतर संबंधित संस्था यांनी अभ्यासक्रम आखून ते शिकवावेत. अभिरुची सुधारण्याचा जप सारेच करतात! अधिक भरीव कृती करण्याची वेळ नक्कीच आली आहे.